

UDC (УДК) 159.99

Кісіль Зоряна Романівна,

доктор юридичних наук, професор,

академік АНВО України,

декан факультету психології

Львівського державного університету внутрішніх справ

e-mail: zoriana-kisil@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-1405-4547

Кісіль Роман-Володимир В'ячеславович,

кандидат юридичних наук

e-mail: roman-kisil@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-2276-5250

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРУПЦІОГЕНЕЗУ

Анотація. Здійснено системний аналіз іманентних (суб'єктивних) чинників детермінації виникнення проявів корупції у професійній діяльності публічних службовців та проведено комплексну експлікацію форм і методів психологічного, організаційно-правового, соціального коректування обструктивних змін у здійсненні публічного управління вказаними суб'єктами.

Вектор наукового дослідження було спрямовано на визначення корупції в якості соціального явища, ефективність ідентифікації та корекції показників якого перебуває у прямій залежності від рівня системності (міждисциплінарності) його дослідження та розуміння. Було здійснено обґрунтування доцільності розширення спектру проявів та детермінант корупції внаслідок інтеграції у вказану парадигму психологічних девіацій, запропоновано практичні заходи, інтеграція яких у систему запобігання корупції дасть змогу знизити рівень впливу цього явища на соціальне (зокрема публічно-правове) середовище.

За результатами обґрунтування доцільності та ефективності психолого-правового вектору дослідження проблеми корупції в якості самостійної парадигми ідентифікації детермінанта та змісту цього феномену висунуто низку пропозицій спрямованих на вироблення та стабілізацію ефективної моделі превенції корупційних адикцій, зокрема через зовнішній (моніторинг, вплив колективу, зміни соціального статусу службовця) та суб'єктивний (формування іманентного імперативу щодо резистентності корупційним чинникам) інструментарії.

Ключові поняття: корупція, детермінація, превенція, адикція, внутрішній імператив, метод, адміністративна реформа.

Kisil Zoryana,

doctor of Law Sciences, Professor,

Academician of the HEAS of Ukraine,

Dean of Faculty of Psychology

of Lviv State University of Internal Affairs

e-mail: zoriana-kisil@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-1405-4547

Kisil Roman-Volodymyr,

candidate of Legal sciences

e-mail: roman-kisil@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-2276-5250

LEGAL-PSYCHOLOGICAL REALM OF CORRUPTION EMERGENCE ANALYSIS

Abstract. In this article a systemic analysis of the immanent (personal, subjective) factors (determinants) of the typical forms of manifestations of corruption in the professional activities of public officers has been made, as well as comprehensive analysis of the forms and methods of psychological, organizational, legal, and social prevention of obstructive transformation in the procedure of public administration, conducted by these subjects.

Methods of scientific research that were used in the article: the analysis of specialized sources, deductive and inductive approaches to the operationalization of thoughts, generalization of scientific achievements, method of Pearson's correlation analysis, W. Gosset's method, statistical interpretation of data, provided by Transparency International and Ukrainian State bureau of statistic.

One of the dominant problems of public government mechanism's of the modern countries is undoubtedly the phenomenon of corruption. Despite the axiom of identification of corruption as the destructive phenomenon it is obvious that there is insufficiency and some inconsistency in the doctrinal, and thus in the normative realm of representation of definitive and determination components, which leads to the ineffectiveness of specialized preventive anti-corruption measures being conducted in the state. Effective counteraction of corruption is the key to the progressive development of public administration and civil society institutions as the factor that underlines the importance of conduction of complex research in the paradigm of identification and methodology of neutralization of the forms of corruption manifestation.

The goal of scientific research was to identify corruption as a social phenomenon, the effectiveness of identification and correction of which is directly relevant with the level of systematic (integrative) approach to its analysis conduction. The main reason for the expansion of the forms of manifestations and types of determinants of corruption with the means of psychological deviations was stated to be the lack of practical effectiveness of current anti-corruption measures.

Psychological-legal vector of the interpretation of the problem of corruption as an independent paradigm of this phenomenon identification is connected with a number of propositions of development and stabilization of effective model of the prevention of corruption, including exogenous (monitoring, collective influence, the status of the employee) and endogenous (formation of the immanent imperative regarding resistance to corruption factors) means.

As a conclusion corruption is stated to be a social phenomenon that is represented with a variety of manifestations and is caused by various determinants that are stated to be not only legal, but also socio-psychological by their nature. That fact stimulates the need for a complex approach to the solution of issues related with the development of an effective mechanism of the prevention of corruption in Ukrainian society.

The key methods of preventing corruption as a legal and psychological phenomenon are stated to be:

- 1) ensuring of an adequate level of social and economic provision of public officers on the basis of competition between them with total functional optimization of state institutions;
- 2) minimization of manifestations of professional deformation and professional burnout of public officers;
- 3) reformation of the jurisdictional and procedural aspects of public management.

Key concepts: corruption, determination, prevention, addiction, internal imperative, method, administrative reform.

DOI 10.32518/2617-4162-2020-1-164-175

Вступ

У сучасних умовах соціальної організації, внаслідок глобалізаційних тенденцій все більшого значення набуває складність побудови державного апарату та інтегративність сфер норморегуляції, які підпадають під владно-розпорядчий вплив його компонент. Відтак ефективність функціонування держави та її інститутів є запорукою соціального процвітання, розбудови соціального простору, організованого на фундаментальності та непорушності законності, пріоритетності фундаментальних цінностей. Зі свого боку, будь-які чинники (суб'єктивного чи зовнішнього) деструктивного типу, локалізуючись у сфері здійснення публічного управління призводять до діаметрально-протилежних щодо попередньо-визначених наслідків: обструкції та стагнації інститутів громадянського суспільства.

Однією з домінантних проблем державних механізмів сучасності варто безапеляційно визнати корупцію. Незважаючи на однозначність ідентифікації соціального значення цього феномену, очевидно є недостатність та певна

непослідовність у доктринальному, а відтак і нормативному вимірах визначення змістовної, детермінаційної підсистем, що призводить до неефективності спеціалізованих превентивних антикорупційних заходів, які проводяться у державі.

Однозначно, варто зважати на соціально-психологічний зміст цього феномену, позаяк корупцію визначають як первинну примітивну форму стосунків (В. Радаєв, 2008), завдяки їй формується певний життєвий стиль особистості, який орієнтований на статус, владу та гроші і здебільшого матеріальні цінності. У комунікативній сфері корупційні схеми сприяють неформальному «взаємовигідному спілкуванню» (домінування міжособистісних стосунків з «потрібними» та «вигідними» людьми), намагання якомога швидше та успішніше рухатися по соціальній та кар'єрній драбині.

Створення корупційного середовища через кумівство, клановість мимоволі послаблює механізм психологічної опірності особистості корупції та «втягує» її в систему цих деструктивних зв'язків. Тому особистість, яка

орієнтована на вищі цінності, з чітко сформованим моральним імперативом, прагненням до самореалізації, належним рівнем психічної стійкості є основою мінімізації корупційних процесів у суспільстві.

Ефективна протидія корупції та її проявам – запорука прогресивного розвитку державності та інститутів громадянського суспільства, що підкреслює значення необхідності проведення системних досліджень у парадигмі визначення та нейтралізації детермінант корупціалізації носіїв владних повноважень.

Висвітленню аспектів цієї проблеми присвячені наукові доробки: В. Авер'янова, О. Андрійко, Л. Аркуші, Л. Багрій-Шахматова, О. Бандурки, Д. Бахраха, Ю. Битяка, Х. Босак, Р. Калюжного, З. Кісіль, Р.-В. Кісіль, В. Коваленко, Р. Клітгард, А. Комзюка, Р. Клітгарда, О. Мартиненко, Н. Матюхіної, В. Міллера, В. Медведєва, Є. Невмержицького, О. Негодченко, О. Синявської, С. Роуз-Екермана, А. Шайо, С. Шалгунової, Ю. Шемшученко, В. Шкарупи та ін.

Базис доктринального дослідження проблеми корупції, саме у системному а не вузькогалузевому сенсі, були закладені у науковому доробку С.-Р. Аккерман, М. Мельника, Є. Невмержицького. Відзначення саме цих науковців в якості фундаменталістів у площині опрацювання феномену корупції базується на запропонованому останніми інноваційного концепту «інтегративності» змісту, проявів та детермінант корупції, до числа яких, на відміну від консервативного бачення решти дослідників, новаторами відносились і правові, і соціальні, психологічні та економіко-політичні чинники та вирази цього явища, однак ідентифікація психологічних чинників корупції у доробку вказаних науковців зводиться лише до констатації наявності останніх у площині причин та умов, які призводять до корупції без жодної деталізації змісту останніх.

У руслі предметної проблематики цієї статті, окремі спроби щодо визначення ролі психічних факторів у виникненні корупції знаходили свій прояв у дослідженнях В. Добренькова та Н. Ісправнікової (поверхнево визначено окремі психічні детермінанти корупціалізації: тривалість перебування на службі, наявність первинної спрямованості на вчинення корупційних деліктів та низький рівень професійної свідомості службовця) (В. Добреньков, 2009), З. Кісіль (визначено роль професійної деформації та аберації службовця як тригера його подальшої протиправної поведінки у службовому середовищі) (З. Кісіль, 2011).

А. Журавльов та А. Юревич звертають увагу на психологічні аспекти масової свідомо-

сті, а саме: толерантне ставлення до корупції та оцінка її громадянами як «мінімального зла»; осуд, як правило стосується не самих корупційних актів, а суми матеріальної винагороди; домінування подвійних стандартів (А. Журавльов, 2015; А. Юревич, 2015).

В концепції О. Вановської зустрічаємо поняття «корупціогенна особистість», що є особливим соціальним типом, що володіє високим рівнем схильності до корупції та низькою антикорупційною стійкістю (О. Вановська, 2013).

Вважається, що схильність до корупційної поведінки властива практично усім дорослим. Проте ядром особистості корупціонера є система мотивів домінування, впливу, влади та ризикова поведінка. Особливістю Я-концепції особистості корупціонера є низький рівень самоприйняття, самовідчуття та негативна оцінка сенсу власного життя.

Проте доведено, що «корупціонери» задоволені та успішні в особистому житті, мають благополучні сім'ї, нагороди за досягнення у службі, характеризуються діловитістю та високим рівнем працездатності, переважно, вони є особами зі стійкою психікою і чітко сформованим споживацьким світоглядом.

Так, на підставі аналізу доктринальної площини дослідження проблематики психологічної детермінації корупції у діяльності службових осіб вбачається відсутність системного аналізу цього аспекту проблематики, що істотно ускладнює розуміння цього феномену та знижує ефективність потенційної психокорекції у площині запобігання проявам цього явища.

В умовах комплексної адміністративної реформи та демократичної реструктуризації алгоритму здійснення публічної влади в Україні особливо гостро постає проблема формування новітньої, та, що найважливіше, такої, що характеризується високим рівнем ефективності, системи виявлення проявів та чинників корупції і їх оперативної нейтралізації, що неодмінно потребує перегляду призми відображення феномену корупції з вузькогалузевого у площину системного (інтегративного, міждисциплінарного) рефлексування, зокрема, через кооперацію психологічного та правового доктринальних осередків.

Мета статті – дослідити проблему корупціогенезу у юридико-психологічному вимірі.

Завдання:

1) визначити корупцію в якості соціального явища, ефективність ідентифікації та корекції показників котрого перебуває у прямій залежності від рівня системності (міждисциплінарності) його дослідження з використан-

ням комбінованих юридико-психологічних методів;

2) обґрунтувати доцільність розширення спектру проявів та детермінант корупції за рахунок інтеграції у вказану парадигму психологічних девіацій та суб'єктивних чинників носіїв владних повноважень (стилі керівництва, психологічний клімат у колективі, сфера діяльності службової особи тощо);

3) запропонувати практичні заходи, інтеграція яких у систему запобігання корупції дасть змогу знизити рівень впливу цього явища на соціальне (зокрема публічно-правове) середовище.

1. Методи та методики дослідження.

Для розв'язання завдань дослідження використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів і прийомів наукового пізнання. Системний підхід надав можливість здійснити комплексне дослідження механізму запобігання і протидії корупції в Україні, окреслити шляхи вдосконалення зазначених процесів. За допомогою діалектичного підходу визначено і теоретично відображено сутність корупції як комплексного юридико-психологічного феномену. Історико-правовий метод слугував розгляду генези та видозміни феномену корупції. Системно-структурний та порівняльно-правовий методи надали можливість опрацювати іманентну функціонально-хронологічну та правову характеристики континіуму корупційних деліктів і у транснаціональному, і у національно-правовому вимірах. Логіко-семантичний метод надав змогу ґрунтовно проаналізувати понятійний апарат. Методи абстрагування, аналізу, синтезу та моделювання використано для розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізму запобігання корупції. Метод наукового узагальнення сприяв проведенню класифікації детермінант виникнення корупційних деліктів. Метод синтезу надав можливість узагальнити отримані в процесі наукової розвідки дані.

Для діагностування детермінант виникнення корупції застосовано низку апробованих методик дослідження, а саме: метод кореляційного аналізу Пірсона, Диференціація за t-критерієм В. Госсета, узагальнення статистичних досліджень «Індекса корупції» міжнародної організації Transparency International та Загальнонаціонального порівняльного дослідження «Стан корупції в Україні» Деркомстату (на основі всеукраїнських соціометричних вибірок).

2. Результати та дискусії

Корупція – негативне соціальне явище, яке становить собою сукупність соціальних чинників,

які досягнувши критичного рівня інтенсивності призводять до біфуркації телеологічних параметрів функціонування публічного апарату певної держави, формально-ідентифікованими проявами чого є варіативні форми деліквенції (кримінально-правові, адміністративні, дисциплінарні) носіїв владних повноважень чи суб'єктів, які надають адміністративні послуги.

Зазначимо, що корупція є активною взаємодією трьох сторін на макropsихологічному рівні (бізнес, держава і суспільство) і в свідомості безпосередніх учасників (чиновника, підприємця і тіньової фігури, яку представляє певна референтна група чи суспільна думка), і відповідно, на яку опирається легітимізація незаконної діяльності. Кожна особистість обирає власний вектор розвитку – акмеологічний, спрямований на досягнення вищих цінностей і девіантний, злочинний і деструктивний в особистісному зрізі. Основними психологічними установками, що сприяють формуванню корупції у нашому суспільстві є змістово-лінгвістичний відтінок терміну «корупція», що не викликає в суспільстві сильної негативної реакції. Навпаки, корупціонер асоціативно сприймається як владна, сильна, впливова та забезпечена людина. Також переконання в тому, що корупція – це наша історична ментальність дає змогу применшувати кожному корупціонеру міру власної відповідальності за вчинені корупційні дії.

У межах психоаналітичної концепції, корупційні дії несвідомо трактуються та інтерпретуються корупціонером «дають-цінують», тобто є способом підтвердження власної значущості і підняття самооцінки.

У контексті психології цінностей, очевидно, що корупціогенна особистість спрямована на матеріальні цінності, її вибір у ситуації конфлікту особистих та соціальних інтересів орієнтований на особистість. Для такої особи показником щастя є розкіш, а домінуючою цінністю «мати», а не «бути».

Опираючись на концепцію О. Ванновської, формування корупціогенної особистості базується на п'яти особистісних утвореннях:

– Ціннісно-смісловий рівень (цілі, прагнення, інтереси, життєві цінності). Цей рівень відображає спрямованість особистості та її ставлення до об'єктивної дійсності. Для корупціогенної особистості властива спрямованість на отримання матеріальних благ та споживачький тип існування.

– Когнітивно-моральний рівень (самосвідомість, індивідуальні правила поведінки, правосвідомість, почуття відповідальності та обов'язку). У корупціогенної особистості низький рівень сформованості правових, моральних та соціальних детермінант поведінки.

Визначальними в поведінці є принципи ретрибутивної справедливості (система заохочення і покарання).

– Емоційний рівень (рівень задоволення життям, професією, статусом, самоствалення). Зазвичай, корупціогенна особистість задоволена власним, життям, статусом, професією, проте не завжди спостерігається високий рівень прийняття себе та позитивна Я-концепція.

– Регулятивний рівень (ступінь контролю, механізм прийняття рішень). Для корупціогенної особистості властива сформованість екстернального локусу контролю, проте поряд з цим впевненість та рішучість у прийнятті рішень.

– Поведінковий рівень (домінуючий тип реагування). Виокремлюють імпульсивний та рефлексивний тип реагування. Імпульсивний характеризується спонтанною емоційною реакцією на зовнішні подразники, а рефлексивний – логічним аналізом ситуації. Для корупціогенної особистості більш властивим є імпульсивний тип реагування (О. Ванновська, 2013).

Варто зазначити, що основа поведінки корупціогенної особистості є полімотивована. Основними мотивами є зовнішній, поверхневий – прагнення до матеріальних благ та задоволення власних амбіцій, та інший, більш глибинний, смисловий мотив корупції, що спрямований на реалізацію ігрових мотивів.

Потяг до гри (в цьому випадку гри в корупцію) не усвідомлюється і фіксується на несвідомих рівнях психіки.

Участь у корупції як гри приносить неймовірно психологічне задоволення, супроводжується емоційно насиченими ситуаціями, грою з долею, законом, небезпекою, іншими людьми. Ігрові елементи в корупційній поведінці особистості тісно переплітаються з корисливими і детермінують один одного.

Відповідно така поведінка перетворюється у життєвий стиль особистості.

Ю. Антонян, В. Кудрявцев, В. Емінов виокремили такі узагальнені типи особистості корупціонерів:

1) корисливий тип – прагне до задоволення власних потреб, примноження особистого добробуту;

2) престижний тип – прагне максимально задовольняти власні амбіції. Він нехтує моральними та нормативними заборонами і завдяки цьому підтримує свій особистісний і соціальний імідж. Представники цього типу активні, прагнуть до налагодження соціальних контактів, входженню в елітарні групи;

3) ігровий тип зосереджений на процесі реалізації влади. Така особистість завжди балансує на межі небезпеки, нормативності у

поведінці чи порушення закону, дозволеного чи забороненого. Проте для нього важливими є створення для себе комфортних умов та можливостей життя (Ю. Антонян, В. Кудрявцев, В. Емінов, 2010).

Загалом, можна виокремити основні психологічні особливості корупціогенної особистості, до яких відносять трактування сенсу життя через матеріальне збагачення, прагнення до розкоші як показника якості життя і щастя, неусвідомлена мотивація і недиференційована структура установок моральної поведінки, а також незадоволеність власним життям, неадекватна самооцінка та негативне самоствалення, екстернальний локус контролю та імпульсивний тип реагування.

За даними міжнародних аналітичних організацій рівень корупції в Україні близький до показників, які простежуються у найкорумпованіших державах світу, що, разом із високим рівнем політико-правової уваги до проблеми викорінення проявів цього феномену у національній правовій системі, не може породити раціонального інтересу до причин такої ситуації. Очевидним є загрозливо-низький рівень дієвості актуальної антикорупційної системи України.

Будь-яка типова система – це сукупність організаційно-інстанційних, процедурних та методологічних компонентів, взаємодія яких дає змогу досягнути бажаного результату у визначеній сфері соціального буття. Проектуючи наведену модель на вітчизняну систему запобігання корупції можемо навести таке змістовне наповнення кожної зі складових типової системи:

– організаційно-інстанційна компонента представлена системою органів публічної влади (і спеціалізованих, і загальної компетенції), інститутів громадянського суспільства, приватно-правових суб'єктів та відносин, що між ними виникають в контексті запобігання та протидії проявам та чинникам корупції;

– процедурна складова становить власне алгоритм здійснення нормотворчих, юрисдикційних, інтерпретаційних та інших правозастосовних заходів, детермінованих юридичним фактом існування корупції як явища чи виявлення окремих юридично-значущих проявів останнього;

– методологічна підсистема становить сукупність прийомів, засобів та способів, практичне втілення яких розкривається у забезпеченні дотримання законності, оперативності та соціальної ефективності як ключових характеристик правових форм, які організаційно належать до другої підсистеми та є результатом функціонування першої.

Оминаючи своєю увагою певні недоліки у актуальному стані нормативно-правової регламентації перших двох компонент (зважаючи на достатній рівень уваги, яка приділяється проблемам у вказаних підсистемах національної моделі запобігання корупції), варто зазначити, що основна причина низького рівня ефективності заходів щодо запобігання корупції полягає у недосконалості методологічної складової антикорупційного алгоритму, що структуровано може зводитись до двох чинників, які невинувато залишаються поза увагою під час провадження антикорупційної практики:

1) здійснення публічної влади – суспільні відносини, спрямовані на реалізацію організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських повноважень за обов'язкової участі хоча б одного офіційного контрагента (державного службовця, посадової особи органу місцевого самоврядування чи особи, яка, у цілях Закону України «Про запобігання корупції» прирівнюється до них). Так, на мікрорівні владні публічно-правові відносини є діяльністю окремих суб'єктів чи їх груп, а відтак є формою психічної активності, регулювання, корекція якої винятково правовими методами є неефективною;

2) серед детермінант корупції основна увага приділяється соціально-економічним, правовим, політичним процесам, тобто зовнішнім щодо носія владних повноважень чинникам, натомість внутрішня (психічна) компонента системи детермінації корупції залишається поза увагою, що істотно звужує напрямки та обмежує методи превенції проявів цього феномену.

У сучасних умовах система антикорупційних заходів складається з трьох основних складових:

1) превентивна (нормативно-правова фіксація змісту корупції та форм реагування правової системи на її прояви; професійний відбір та перевірка кандидатів на заміщення посад в органах державної влади та місцевого самоврядування; поточна норморегуляція управлінської діяльності посадових осіб);

2) оперативно-розшукова, слідча (проведення негласних (оперативних), розшукових та слідчих дій за результатами отримання інформації щодо можливого існування корупційного правопорушення чи умов, які можуть сприяти його вчиненню);

3) юрисдикційна (притягнення винних у вчиненні корупційного правопорушення до юридичної відповідальності).

Реалізація оперативно-розшукової та юрисдикційної компонент системи запобігання корупції належать до предмета правового регу-

лювання кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного та трудового галузей права, відтак не належить до предмета наукового пошуку цієї статті. Увага цього дослідження буде зосереджена на превентивній компоненті запобігання корупції, а саме на іманентній складовій цієї підсистеми – поточному контролі та самокорекції службової діяльності.

На нашу думку, неефективність заходів, спрямованих на запобігання корупції основним чином зумовлена недостатністю акцентуації уваги на ролі внутрішнього імперативу у повсякденній службовій діяльності носія владних повноважень. Концептуалізація ролі внутрішнього імперативу як чинника превенції корупції зводиться до таких аспектів:

1) при формальній домінації зовнішніх форм та методів контролю за службовою діяльністю носія владних повноважень, загальна ефективність нейтралізації корупційного чинника в системі державного управління обумовлена нетерпимістю службової особи до корупційної активності і в межах власного ареалу компетенції, і у площині діяльності владного інституту (в межах службового колективу);

2) формування внутрішнього імперативу службовою особою відбувається при сприйнятті службовцем домінації соціальних переваг, які надаються за результатами інтеграції у площину публічного апарату (внаслідок набуття статусу службової особи) над потенційними вигодами, які пропонуються під час корупційної трансакції;

3) ефективність суб'єктивного (психічного) чинника превенції корупційних деліктів є істотною при нейтралізації інших чинників потенційної корупціалізації, тобто його актуалізація передбачає системний підхід до реалізації антикорупційної стратегії.

3. Результати експериментального дослідження

Проведене авторами комплексне дослідження проблеми корупції у її юридико-психологічному вимірі одержані за допомогою дискретивної статистики, зокрема через проведення комплексного кореляційного аналізу, результати якого вказують на чіткий взаємозв'язок окремих рис службової особи (стиль управління, сфера діяльності) зі ступенем корумпованості.

На основі даних емпіричного дослідження серед працівників Національної поліції України м. Львова (вибірка на основі анкетування 100 правоохоронців за адаптованою авторами методикою Ю. Клейберга) проаналізовано виявлені відмінності схильності службових осіб до корупції на основі прояву певних рис, властивостей та схильностей службовців органів Національної поліції України (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Усереднені статистичні показники схильності до корупції
на основі даних вибірки службових осіб органів Національної поліції України
за видами діяльності опитувальника Ю. А. Клейберга (адаптований)**

Ш	0				1				2				Т	%
	М	Вк	$\pm\delta$	$\pm m$	М	Вк	$\pm\delta$	$\pm m$	М	Вк	$\pm\delta$	$\pm m$		
1	*4,53	45	11,1	1,88	4,69	43	10,4	0,32	*5,13	3	7,2	1,7	2,4	13,2
2	*5,15	52	9,26	1,56	*5,06	52	8,6	1,09	5,14	55	5,9	1,4	0,5	1
3	*3,98	35	8,14	1,37	4,27	43	9,18	1,16	*4,53	45	8,9	2,0	2,2	14
4	*4,29	40	8,6	1,45	*40,7	40	8,18	1,04	4,17	48	8,8	2,0	1,2	5
5	2,83	25	5,68	0,96	2,89	25	4,58	0,58	2,93	30	5,4	1,2	-	-
6	3,76	38	7,58	1,28	*3,73	40	7,17	0,91	*3,98	43	7,3	1,7	1,3	7
7	*3,96	33	6,49	1,09	4,15	45	8,6	1,09	*4,45	39	7,2	1,7	2,4	12
8	2,49	23	8,63	1,46	*2,98	28	6,35	0,8	*3,43	30	10,5	2,4	1,8	15
9	*4,02	35	7,37	1,24	4,27	46	8,6	1,09	*4,47	45	8,5	2	1,9	11
10	*3,68	35	8,41	1,42	4,15	45	8,32	1,05	*4,58	40	7,3	1,7	4	25

Умовні позначки: М – середньостатистичне значення; Вк – значення впливу параметру на схильність особи до корупційної поведінки; $\pm\delta$ – середньоквадратичне відхилення; $\pm m$ – помилка середньоарифметична; t – критерій Стьюдента; * – відмічені міні-максні значення у показниках; % – відношення – відмінностей між показниками; 0 – слідчі; 1 – дільничні інспектори поліції; 2 – кандидати на службу в органах Національної поліції; 1 – схильності до подолання норм і правил, 2 – схильності до адиктивної (залежної) поведінки, 3 – схильність до самоушкоджуючої і саморуйнівної поведінки, 4 – схильності до агресії та насильства, 5 – вольовий контроль емоційних реакцій, 6 – схильності до деліквентної поведінки, 7 – невдоволеність власним статусом, 8 – негативне ставлення до керівництва в установі, 9 – матеріальна дисатисфакція службовою діяльністю, 10 – сприйняття корупції як норми життя суспільства.

Для з'ясування цих відмінностей було окреслено дві групи працівників поліції, першу склали слідчі та дільничні інспектори поліції, а другу – кандидати на службу до Національної поліції України. Для визначення особливостей прояву певних рис і властивостей застосовано порівняльний аналіз даних за t-критерієм Стьюдента.

Відповідно до результатів проведеного статистичного порівняння груп працівників Національної поліції України і кандидатів на

службу до Національної поліції України було виявлено, що у кандидатів на службу до Національної поліції України властиві вищі показники за шкалами «схильність до подолання норм і правил» ($t = -2,713, p \leq 0,01$), «схильність до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки» ($t = -2,466, p \leq 0,02$), «невдоволеність власним статусом» ($t = -2,728, p \leq 0,01$), «матеріальна дисатисфакція службовою діяльністю» ($t = -2,665, p \leq 0,01$), «сприйняття корупції як норми життя суспільства» ($t = -3,731, p \leq 0,01$) (рис.).

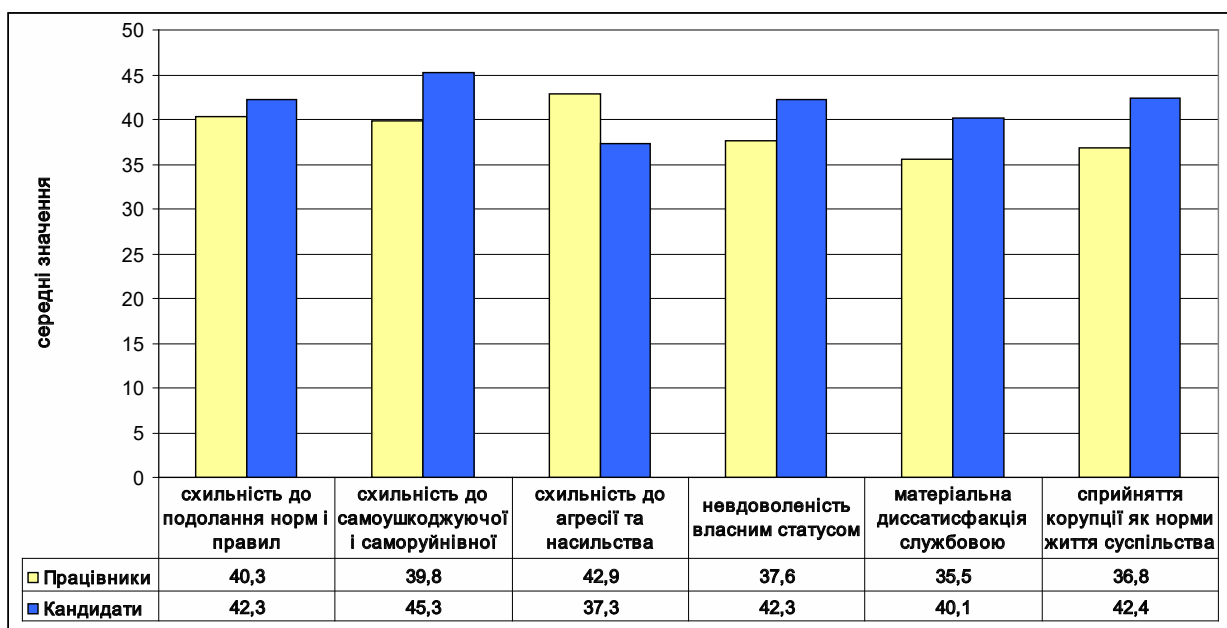

Рис. Гістограма психологічних відмінностей працівників Національної поліції і кандидатів на службу до Національної поліції

Так, ймовірно, кандидати на службу до Національної поліції України схильні адекватно сприймати корупцію як частину суспільного життя і невід'ємну частину суспільних стосунків, оскільки реалії сучасного суспільства сприяють сприймати це явище не у вкрай негативному контексті, а навпаки, у тих ситуаціях, коли відсутнє бажання прикладати особисті зусилля для досягнення цілей (або ж вирішення професійних чи особистих труднощів) простіше вдатися до корупційних дій і стати частиною корупційної схеми.

Також особам, які є кандидатами на службу до Національної поліції України прищеплено незадоволення своїм матеріальним становищем і швидше за все сприймають службу в Національній поліції України як можливість поліпшення власного матеріального статусу. Безперечно, включеність у цю сферу сприймається ними як шлях до поліпшення матеріального та соціального статусу, проте, і ця сфера, напевно, не сприймається ними як некорумпована.

Установка на корупцію як норму суспільного життя може бути однією з основних причин формування корупціогенної особистості і схильності її до вчинення корупційних дій.

Так, вбачаємо, що схильність службових осіб до вчинення корупційних деліктів перебуває у прямій залежності від низки психологічних адикцій та деліквентних тенденцій, ідентифікація яких за спеціальними методиками, має бути впроваджена у сферу службового відбору кандидатів на заміщення посад державної служби та істотно знизить потенційну корупціогенність у публічному апараті загалом.

Як юридико-психологічна категорія, внутрішній імператив службової особи базується на вдалому поєднанні ключових психомодельючих чинників, які визначають доцільність певної моделі поведінки індивіда. Такими чинниками є:

– страх зазнати заходів відповідальності у разі виявлення факту корупційної активності.

При визначенні припустимості певної моделі активності індивідом проводиться низка аналітичних та компаративістичних процесів на основі емпіричного досвіду, під час чого зважають на потенційні ризики та їх співмірність із потенційними надбаннями. У площині корупційних деліктів, до числа потенційних ризиків, настання яких обумовлюється виявленням факту корупціалізації службової особи, належать вид і міра юридичної відповідальності, санкціоновані приписами законодавства. У сучасних реаліях національної правової системи, форми юридичної відповідальності варіюються в діапазоні фінансових стягнень

(штраф у розмірі від 300 до 1500 неоподатковуваних доходів громадян), заходів у формі позбавлення спеціального права (заборона обіймати певні посади чи займатись діяльністю, пов'язаною з управлінням на строк від 1 до 3 років) чи позбавлення або обмеження волі (арешт строком від 3 до 6 місяців, позбавлення волі від 2 до 12 років).

На нашу думку, актуалізація цього чинника автопревенції корупційної активності носія владних повноважень можлива шляхом імплементації апробованого досвіду окремих зарубіжних держав у сфері розбудови ефективної системи запобігання корупції. Як зазначає англійський дослідник стратегічного континенту нейтралізації корупції, Сьюзан Роуз-Аккерман: «...практика Ізраїлю засвідчує ефективність заходів юридичної відповідальності, які пов'язані з майновими та функціональними обмеженнями службовців, які вчинили корупційні злочини. Всупереч шаблонному прагненню інших держав ідеалізувати значення позбавлення волі як форми юридичного реагування владного апарату на факт корупційної поведінки певного суб'єкта, Законодавчими Зборами Ізраїлю було обрано оптимальніший метод покарання – колосальні за своїми розмірами штрафи та довічне позбавлення права на зайняття діяльністю, пов'язаною з управлінням в органах публічної влади... Низький рівень корупції в державі та поодинокі випадки корупційних практик засвідчують правильність вектору антикорупційної політики цієї держави» (С. Аккерман, 1999);

– усвідомлення неминучості відповідальності у разі вчинення корупційного делікту.

У межах цього чинника психокорекції діяльності службової особи визначальної ваги набуває інтегративність та беззастережність реалізації приписів законодавства про запобігання корупції. Для прикладу, досвідом Сінгапуру підтверджена ефективність системного та оперативного перевтілення тотально корумпованого державного апарату у еталон функціональності та законності. В цілях антикорупційного перезавантаження влади в державі, як вказує Лі Куан Ю (екс прем'єр-міністр Сінгапуру): «... довелось повністю переглянути структуру, компетенцію та саме ставлення до інституту державної служби. Втім, найвизначальнішого ефекту вдалось досягти завдяки відсутності будь-яких винятків, – перевірку розпочали проводити незалежні експерти, починаючи з керівництва держави (це стосувалось зокрема і моєї сім'ї). При виявленні підозр у незаконному збагаченні посадову особу одразу відстороняли від здійснення повноважень, що унеможливило адміністративний тиск» (Лі Куан Ю., 2011).

Для реструктуризації психічного архетипу державного службовця в національній практиці необхідно запровадити дві ключові інновації:

а) перезавантаження влади має розпочатись із вищих посадових осіб, а не з низових ланок;

б) адміністративна антикорупційна реформа має носити системний, а не фрагментарний характер.

Під час дослідження було проведено комплексний порівняльний аналіз критеріїв корупціогенезу (на основі даних попередніх емпіричних досліджень із даними вибірки, яка проводилась у приватній консалтинговій установі, діяльність якої також асоціюється зі здійсненням інтерпретації законодавства та правозастосуванням, респондентами були співробітники фірми – 25 осіб) за методикою t-критерію, запропонованого В. Госсеттом (методика «Стьюдента»).

Розмежовано дві підгрупи досліджуваних, у межах яких проводилось співставлення представників державного сектору з вираженими лідерськими здібностями психотипу (50%) і представників приватного сектору з лідерськими рисами психотипу (50%). Проведене дослідження саме працівників приватного і діаметрально-протилежного – державного сектору обумовлене практичною доцільністю ідентифікації відмінностей саме між цими протилежними сегментами організації діяльності колективів (табл. 2).

Так, відповідно до виявлених показників встановлено відмінності за шкалою «нерво-психічна стійкість» (показник t прив. = 2,10, t держ. = 1,10, p<0,001).

Наведений показник підтверджує, що працівники приватного сектору проявляють більшу стійкість як і психологічну витримку у порівнянні з працівниками державних установ, а відтак і менш схильні до корупціалізації. Цей результат доволі закономірний, оскільки працівник приватної установи має дотримуватись

не лише законодавчих, але і морально-етичних норм, що є передумовою формування властивості нерво-психічної стійкості індивіда.

Простежується також відмінність за шкалою індикації «демократичний стиль провадження управління» (показник t прив. = 2,89, t держ. = 0,75 при p<0,005). Цей стиль управління більше властивий знову ж приватним установам, зважаючи на те, що державні організації позиціонуються як доволі консервативні і максимально домінують у керуванні підлеглими, відповідно у державних установах є більше представників управлінців, схильних до авторитарного методу управління (показник t прив. = -2,89, t держ. = 3 при p<0,004). Зі свого боку, як вже було продемонстровано, демократичний стиль управління є більш сприятливим для виникнення корупції, аніж авторитарний.

Ступінь корупціалізації відрізняється відповідно до розвиненості конкурентного середовища (показник t прив. = 2,93, t держ. = 1.3 при p<0,005); сатисфакція працівників рівнем соціального забезпечення (показник t прив. = 2,46, t держ. = -1.5 при p<0,002); ступінь бюрократизації управління (показник t прив. = 0,2, t держ. = 3.7 при p<0,001); транспарентність та зрозумілість методики управління (показник t прив. = 2,35, t держ. = -1.5, вплив при p<0,005).

Корупція, досить часто перебуває у синергетичному взаємозв'язку з такими психічними явищами як професійна деформація (зміна вектору сприйняття публічної служби під час якого соціальні інтереси, на задоволення яких, априорі, і спрямовується процес владної діяльності службовця, заміщуються персональними меркантильними інтересами службової особи, задоволення яких здійснюється засобами корупційних деліктів) та професійне вигорання (втрата ентузіазму та професійної самокритичності внаслідок тривалої та одноманітної професійної діяльності, провадження якої не забезпечується достатнім рівнем мотивації). Методами протидії вказаним феноменам, на думку науковців психологів

Таблиця 2

Результати порівняльного аналізу за t-критерієм Стюдента

Характеристики	Державний сектор	Приватний сектор
Нерво-психічна стійкість індивіда	4,9333	6,8000
Демократичний стиль провадження управління	5,5333	7,5714
Конкурентне середовище	3,4667	4,0571
Підтримка колективу	3,9714	3,0000
Авторитарний метод управління	4,4000	3,3714
Сатисфакція рівнем соціального забезпечення	2,6667	3,6286
Ступінь бюрократизації	3,2857	2,66673
Транспарентність та зрозумілість методики управління	2,7333	3,7143

та юристів, є періодична ротація, використання інституту підвищення кваліфікації на добровільних засадах як методики визначення кандидатів для подальшого кар'єрного росту тощо.

Результати емпіричного дослідження дали змогу виокремити домінуючі чинники корупціогенезу у працівників Національної поліції України і кандидатів на службу до Національної поліції України. Як підкреслено численним дослідженнями науковців і вкотре доведено результатами нашого, корупція є системою соціальних стосунків, особливо «процвітає» на тих рівнях і в організаціях, де особа з мінімальною затратою сил прагне досягнути стрімкого результату (матеріального чи нематеріального). Проте у нашому дослідженні містяться результати та їхня інтерпретація стосовно кандидатів на службу до Національної поліції України, що доводять факт формування особистості з корупційною поведінкою у зв'язку з матеріальним незадоволенням, прагненням порушувати норми і правила, а також здобуття вищого соціального та професійного статусу.

Оскільки більшість досліджень вказує на формування корупціогенної особистості відповідно до впливу макрофакторів або ж навпаки внутрішньо-особистісної установки та готовності, ми акцентували увагу на особливостях конкурентного середовища, в якому функціонує особистість. Так, доведено, що ступінь корупціалізації відрізняється відповідно до розвиненості конкурентного середовища, сатисфакції працівників рівнем соціального забезпечення, ступеню бюрократизації управління та прозорості та зрозумілості методик управління.

Висновки

Корупція як соціальне явище наділена розмаїтістю проявів та детермінант, серед яких не

лише правові, але й соціально-психологічні, що обумовлює необхідність системного підходу до вирішення питань, які пов'язані з розбудовою ефективного механізму запобігання проявам корупції в українському суспільстві.

В соціально-психологічному контексті корупція як явище забезпечує відчуття особистісної значущості та сили, спрямованість на здобуття матеріальних благ, орієнтованість на соціальні блага та інтереси, задоволення здебільшого власних потреб. Особистість, якій властива корупціогенна поведінка, має деформовану систему моральних цінностей та соціальної взаємодії, спрямованість на статус та визнання, активність та рішучість у прийнятті рішень та високий рівень регуляції власної поведінки.

Ключовими методами запобігання корупції як юридико-психологічному феномену, на нашу думку є:

1) забезпечення належного рівня соціально-економічного забезпечення носіїв владних повноважень на засадах конкуренції та оптимізації штатів інститутів публічного управління;

2) мінімізація проявів професійної деформації та професійного вигорання;

3) переформатування компетенційних та процедурних аспектів здійснення управління.

Формування функціональної національної системи запобігання корупції де-факто неможливе без структурованого та послідовного доктринального дослідження причин та умов корупціалізації публічного апарату, що висуває черговий виклик перед науковцями різних галузей, а відтак, запропонований у цій статті аспект інтерпретації корупції – лише початок розвитку самостійного вектора наукової операціоналізації даного явища.

Список використаних джерел

1. Susan Rose-Ackerman. Corruption and Government Causes, Consequences, and Reform. URL: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/841106/mod_resource/content/0/1999_Rose-Ackerman.Corrupcion20and20Government_20Causes2C20Consequ20-20Susan20Rose-Ackerman.pdf.
2. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія. К. : Юридична думка, 2004. 400 с.
3. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. К. : КНТ, 2008. 368 с.
4. Добреньков В. І. Коррупция. Современные подходы к исследованию. М. : Академический Проект, Альма-Матер, 2009. 208 с.
5. Кісіль З. Р. Правові та психологічні засади запобігання професійній деформації працівників органів внутрішніх справ України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 522 с.
6. Transparency International. Індекс корупції CPI-2016. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-korupsiyi-cpi-2016/>.
7. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page>.
8. Клейберг Ю. А. Социальная психология девиантного поведения : учеб. пособие для вузов. М. : Изд-во Института Психотерапии. 2004. С. 141–154.

9. Ли Куан Ю. Сингапурская история 1965–2000 гг. Из третьего мира – в первый. М. : МГИМО-Университет, 2011. 656 с.
10. Подоляк-Богачек Е. Б. Організаційно-правові та формально-юридичні властивості антикорупційного механізму, релевантні моделі публічної влади у Київській Русі. *Наука і правоохорона*. 2016. № 1 (31). С. 351–356.
11. Новак Б. Взятка и откат: от исторических истоков традиции к современным коррупционным схемам. СПб. : Питер, 2008. 247 с.
12. Мирошниченко Д. В. Уголовно-правовое воздействие на коррупцию. М. : Юрлинформ, 2010. 200 с.
13. Кабанов О. Л. Современные проблемы противодействия коррупции уголовно-правовой и криминологической аспекты. М. : Wolters Kluwer, 2010. 183 с.
14. Кісіль Р.-В. В. Системний аналіз механізму запобігання та протидії корупції у спеціалізованому законодавстві України. *Науковий вісник Львівського університету бізнесу та права*. 2013. № 4 (1). С. 150–154.
15. Шевчук О. О. Практика зарубіжних країн у боротьбі з корупцією. *Юрид. психологія та педагогіка*. 2011. № 2. С. 107–110.
16. Берлач А. І. Основні принципи запобігання та протидії корупції в Україні: характеристика та стан додержання. Сучасний стан та перспективи розвитку адміністративного права та процесу : матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 10–11 жовтня 2014 р.). ОДУВС, 2014. 208 с.
17. Harold D. Legal Education and Public Policy: Professional Training against professional deformation in the Public Interest. *Yale LawJournal*. 2007. № 2. P. 203–248.
18. Tarpan W. P. Crime, Justice and Correctiveness. New York : Mc Yraw Hill, 2008. 468 p.
19. Радаєв В. В. Корупція і формування російських ринків: ставлення чиновників і підприємців. *Світ Росії*. 2008. № 3. С. 57–90.
20. Ванновская О. В. Психология коррупционного поведения госслужащих: монография. СПб. : ООО «Книжный дом», 2013. 264 с.
21. Ванович А. Л. Психологические факторы коррупции. *Вестник РАН*. 2015. Т. 5. № 11. С. 10–19.
22. Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическое исследование. М. : Норма ; Инфра-М, 2010. 368 с.

References

1. Susan Rose-Ackerman. Corruption and Government Causes, Consequences, and Reform. Retrieved from https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/841106/mod_resource/content/0/1999_Rose-Ackerman.Corrupcion20and20Government_20Causes2C20Consequ2020Susan20Rose-Ackerman.pdf.
2. Melnyk, M. I. (2004). Koruptsiia – koroziiia vlady (sotsialna sutnist, tendentsii ta naslidky, zakhody protydii) [Corruption – corrosion of power (social essence, trends and consequences, countermeasures)] : monohrafiia. K. : Yurydychna dumka, 400 [In Ukr.].
3. Nevmerzhytskyi, Ye. V. (2008). Koruptsiia v Ukraini: prychny, naslidky, mekhanizmy protydii [Corruption in Ukraine: causes, consequences, counteraction mechanisms]. : monohrafiia. K. : KNT, 368 [In Ukr.].
4. Dobrenkov, V. Y. (2009). Korruptsiya. Sovremennyye podkhody k issledovaniyu [Corruption. Modern approaches to research]. M. : Akademicheskyy Proekt, Alma-Mater, 208 [In Russ.].
5. Kisil, Z. R. (2011). Pravovi ta psykholohichni zasady zapobihannia profesiinii deformatsii pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy [Law and psychological basics of prevention of professional deformation of officers of the Ukrainian Internal Affair bodies] : dys. ... doktora yuryd. nauk: 12.00.06. K., 522 [In Ukr.].
6. Transparency International. Indeks koruptsii CPI-2016. Retrieved from <https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi-2016/>.
7. Pro zapobihannia koruptsii : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 r. № 1700-VII [On prevention of corruption : Law of Ukraine of October 14, 2014, No. 1700-VII]. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page> [In Ukr.].
8. Kleiberh, Yu. A. (2004). Sotsyalnaia psykholohiya devyantnoho povedenya : uchebnoe posobyie dlia vuzov [Social psychology of deviant behavior : a textbook for high schools]. M. : Yzd-vo Ynstitutu Psykhoterapyu, 141–154 [In Russ.].
9. Ly Kuan, Yu. (2011). Singapurskaya istoriya 1965–2000 gg. Iz tret'yego mira – v pervyy [Singapore history 1965–2000 from the third world to the first]. M. : MHYMO-Unyversytet, 656 [In Russ.].
10. Podoliak-Bohachek, E. B. (2016). Orhanizatsiino-pravovi ta formalno-yurydychni vlastyivosti antykoruptsiinoho mekhanizmu, relevantni modeli publichnoi vlady u Kyivskii Rusi [Organizational-legal and formal-legal properties of anti-corruption mechanism, relevant models of public power in Kievan Rus]. *Nauka i pravookhorona (Science and law enforcement)*, 1 (31), 351–356 [In Ukr.].

11. Novak, B. (2008). Vz'yatka i otkat: ot istoricheskikh istokov traditsii k sovremennym korruptsiionnym skhemam [Bribe and rollback: from the historical origins of tradition to modern corruption schemes]. SPb. : Pyter, 247 [In Russ.].
12. Myroshnychenko, D. V. (2010). Uholovno-pravovoe vozdeistviye na korruptsiyu [Criminal law impact on corruption]. M. : Yurlyynform, 200 [In Russ.].
13. Kabanov, O. L. (2010). Sovremennyye problemy protivodeystviya korruptsii ugovovno-pravovoy i kriminologicheskoy aspektym [Modern problems of combating corruption, criminal law and criminological aspects]. M. : Wolters Kluwer, 183 [In Russ.].
14. Kisil, R.-V. V. (2013). Systemnyi analiz mekhanizmu zapobihannya ta protydii koruptsii u spetsializovanomu zakonodavstvi Ukrainy [System analysis of the mechanism of preventing and combating corruption in the specialized legislation of Ukraine] *Naukovyi visnyk Lvivskoho universytetu biznesu ta prava (Bulletin of the Lviv University of Business and Law)*, 4 (1), 150–154 [In Ukr.].
15. Shevchuk, O. O. (2011). Praktyka zarubizhnykh krain u borotbi z koruptsiieiu [The practice of foreign countries in the fight against corruption] *Yuryd. psykholohiia ta pedahohika (Law, psychology and pedagogy)*, 2, 107–110 [In Ukr.].
16. Berlach, A. I. (2014). Osnovni pryntsypy zapobihannya ta protydii koruptsii v Ukraini: kharakterystyka ta stan doderzhannya [Basic principles of prevention and combating corruption in Ukraine: characteristics and status of observance]. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku administratyvnoho prava ta protsesu : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa. 10–11 zhovtnia 2014 r.). ODUVS, 208 [In Ukr.].
17. Harold, D. (2007). Legal Education and Public Policy: Professional Training against professional deformation in the Public Interest. *Yale Law Journal*, 2, 203–248.
18. Tappan, W. P. Crime, Justice and Correctiveness. New York : Mc Yraw Hill, 2008. 468.
19. Radaiev, V. V. (2008). Koruptsiia i formuvannya rosiiskykh rynkiv: stavlennia chynovnykiv i pidpriemtsiv [Corruption and the formation of russian markets: the attitude of officials and entrepreneurs] *Svit Rosii (World of Russia)*, 3, 57–90 [In Russ.].
20. Vannovskaia, O. V. (2013). Psykholohiia korruptsyonnoho povedeniya hossluzhashchykh [Psychology of corrupt behavior of civil servants] : monohrafiia. SPb. : OOO «Knizhnyy dom», 264 [In Russ.].
21. Vanovych, A. L. (2015). Psykholohycheskye faktory koruptsyy [Psychological factors of corruption] *Vestnyk RAN (Bulletin of the RAS)*, 5, 11, 10–19 [In Russ.].
22. Antonian, Yu. M., & Emynov, V. E. (2010). Lychnost prestupnyka. Krymynoloho-psykholohycheskoe yssledovanye [The identity of the offender. Criminological and psychological research]. M. : Norma ; Ynfra-M, 368 [In Russ.].

Стаття: надійшла до редакції 13.11.2019

прийнята до друку 21.01.2020

The article: is received 13.11.2019

is accepted 21.01.2020